

Uppsalaslätten och Jumkilsåns dalgång (C35)

Motivering

(beslutad av Riksantikvarieämbetet 2016-11-07)

Bymiljöer och fornlämningsmiljöer med kontinuitet från bronsålder fram till historisk tid. Odlingslandskap med kommunikationsmiljöer som varit i bruk sedan järnålder.

Uttryck för riksintresset

(beslutad av Riksantikvarieämbetet 2016-11-07)

Ett tiotal bosättningsområden från bronsålder med stor fornlämningsvariation som omfattar skärvtenshögar, hållristningar och rösen vilka uppvisar rumsliga samband. Centralplats under bronsålder vid Broby med kulthus, s.k. Brobyhus, vilka fått namn efter denna plats. Utmed Jumkilsåns södra sida visar gravfält med gravar från äldre och yngre järnålder på kontinuitet från bronsålder fram till de historiska byarna. Vägnät med rötter i järnålder, kantat av höggravfält och runstenar vid bro och vadställen samt milstenar som knyter samman byar och medeltida kyrkor. Välbevarade bystrukturer med i delvis representativ bondebebyggelse från 1700- och 1800-talen.

Kulturhistoriska värden

(Länsstyrelsens beskrivning 2014–2015)

Landhöjningen kan följas genom landskapets kolonisation från bronsålder till yngre järnålder. Utmed Jumkilsåns södra sida återfinns en rik bronsålderbygd som med dryga tiotalet bosättningsområden kan sägas spegla en fullt koloniserad och expansiv bronsåldersbygd. Till miljön hör en centralplats vid Broby. Det stora antalet komplexa boplatsmiljöer ger ovanligt goda möjligheter att studera framväxten och utvecklingen av bronsålderns samhälle. De många lämningarna ger också god möjlighet att studera variationer och landskapets utnyttjande under bronsåldern, t.ex. de formrika gravfälten vid Klinta. Bronsåldersmiljöerna utmed Jumkilsån är i många fall tydliga och uppvisar stor formrikedom med möjligheter att pedagogiskt förklara bronsålderns bosättningar och samhälle, t.ex. vid Holsta, Börje och Broby.

Under järnåldern kom genom den ständigt pågående landhöjningen de stora slättområdena att delvis torrläggas och befolkas. Kontinuitet fram i järnålder bidrar till möjligheterna att följa områdets utveckling över tiden. Äldre järnåldern återfinns ofta i kanten av bronsåldersmiljöerna och visar riktningen mot yngre järnålder. Järnålderns byar, det förhistoriska vägnätet med runstenar, gravfält och vadplatser berättar om kolonisering av det öppna slättlandskapet och kommunikation ur en rad olika aspekter. Byar som Altuna, Hjälmsås, Kroksta, Kättinge m.fl. har sitt ursprung i järnåldern. Ett flertal gravfält ligger invid dessa byar. Det terränganpassade vägnätet med rötter i järnåldern är till stora delar alltjämt i bruk. Till yngre järnålder hör en rad framträdande gravfält och framför allt det ålderdomliga vägnätet som kantas av runstenar och vadställen, särskilt upplevelsevärda miljöer återfinns vid Altuna, Berga, Sundbro och Åkerby bro. De forna vadplatserna är idag broar över områdets vattendrag, t.ex. vid Ulva och vid Sundbro.

De tre medeltida kyrkorna och deras närmaste omgivning har samtliga karaktär av gammalt sockencentrum med lång kontinuitet. Det ålderdomliga vägnätet knyter samman byarna och de medeltida kyrkorna. Börje och Jumkils kyrkor är välbevarade exempel på medeltida

uppländska sockenkyrkor med karaktäristiska gråstensmurar och påkostade blinderingar i tegel. Åkerby kyrka är exempel på hur en medeltida kyrka byggts om i nyklassicistisk stil i början av 1800-talet. Samtliga kyrkomiljöer har stora miljöskapande värden och används fortfarande för sina ursprungliga ändamål, vilket ger ett kontinuitetsvärde.

Uppsalaslätten är ett utpräglat laga skifteslandskap vilket är bl.a. är utläsbart genom markernas indelning i stora sammanhängande ägor och enstaka utflyttade gårdar som exempelvis Forkarbyholm. Gården ligger helt oskyddad på slätten, omgiven av träd. Gården har ett flertal ålderdomliga och välbevarade byggnader. Flera av byggnaderna har troligtvis flyttats med från sin gamla plats i byn.

Att tänka på för framtiden

- Odlingslandskapets öppna karaktär på slätten ska bevara den karaktären, som medger långa utblickar över landskapet.
- Den öppna odlingsmarken bör inte planteras igen med högväxande gröda.
- Vägnetet ska behålla sin ålderdomliga karaktär och vara möjligt att färdas på.
- Vägsträckningar med förhistoriskt ursprung ska behålla sin terränganpassade sträckning och i de fall de allttjämt har grusbeklädnad så är det värdefullt att vägens betäckning består.
- Fornlämningar ska bevaras enligt KML. Fornlämningar som utgör en helhetsmiljö separeras inte genom nya anläggningar eller ny bebyggelse.
- Det ska vara möjligt att förstå och uppleva fornlämningsmiljöerna i sina sammanhang.
- Kyrkorna och kyrkomiljöerna ska bevaras och underhållas enligt KML.
- Bebyggelsens övergripande struktur med sammanhållna byar på slätten och byar i gränsen mellan den historiska in- och utägomarken söder om Jumkilsån ska bevaras. Bebyggelsens struktur behålls bl.a. genom att nytillskotten underordnas befintlig bebyggelse.
- Bebyggelsens utformning när det gäller skala och färgsättning bör utvecklas med utgångspunkt i miljöernas bebyggelsetradition. Ny bebyggelse bör anpassas till den äldre bebyggelsen i området.

Värdebärare/Värdekärnor

- Koloniseringen av landskapet som speglar landhöjningen.
- Bronsåldersmiljöer utmed Jumkilsån med skärvstenshögar, rika gravfält, hällristningar, rösen och s.k. Brobyhus.
- Äldre järnåldersgravar som en fortsättning på bronsåldersgravfälten t.ex. vid Klinta.
- Yngre järnålderns rika gravfält med resta stenar och högar t.ex. vid Altuna och Berga.
- Vägnet med rötter i järnålder med terränganpassad karaktär kantat av runstenar och gravfält t.ex. vid Sundbro och Åkerby vad.
- Medeltida kyrkor och kyrkomiljöer från 1300-talet vid Jumkil, Åkerby och Börje.
- Stora, reglerade radbyar på slätten, t.ex. Altuna, Åkerby och Forkarby, den två senare med tä (fågata runt bytomten).
- Öppet odlingslandskap med spår av laga skiftet.
- Kvarnar utmed områdets åar, Ulva kvarn, Nyåkers kvarn och Vallhavs kvarn.

Beskrivning

Nuvarande lagar, regler, förordningar etc.

- Fornlämningar, 2 kap. KML
- Kyrkor och kyrkomiljöer, 4 kap. KML; Börje, Jumkils och Åkerby kyrkor
- Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap. 6§ MB
- Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§ MB; N26 Jumkilsåns dalgång

- Bebyggelsen, 8 kap. 13, 14, 17 PBL
- Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag etc.
- Landskapsbildsskydd; Jumkilsåns dalgång, Ullbollsta-Hjälsta
- Regionalt kulturmiljöområde, U 7 Uppsalaslätten och Jumkilsåns dalgång

Naturgeografi

Ett öppet slättlandskap med bördig åkermark, delvis branta moränbackar mot skogsmark i sydväst. Jumkilsån och Åloppebäcken flyter genom området och bilda bitvis djupa nedskurna, meandrande raviner. I områdets nordvästra del är landskapet mer kuperat med höglänta moränhöjder som omger Jumkilsåns dalgång så att det uppstår ett tydligt, avgränsat landskapsrum. Jumkilsdalen är en sprickdal, där Jumkilsån har eroderat fram en djup ravin i lerjorden. Ån meandrar, dvs. slingrar sig fram genom landskapet och skär sakta men säkert ut en allt djupare sänka i lerjorden. I dess ”innersvängar” avsätts svämmlera och i yttersvängarna gröper ån bort material. Utmed ån finns gott om och forsar och strömmar. Ån har den högsta fallhöjden av Uppsala läns vattendrag (105 m). Här kan man tydligt se effekterna av aktiv erosion och nyligen utbildade skredärr dvs. små jordskred i sluttningarna. Hela dalgången är ca 15 km lång, 7–10 meter djup och 40–200 m bred. Ute på lerslätten finns låga moränryggar där områdets byar ligger.

Dagens landskapsbild

Det flacka och öppna slättlandskapet utgörs huvudsakligen av bördig, lerig åkermark. I de delvis branta moränbackarna i övergången mot skogsbygden i sydväst finns en rad fornlämningsrika ängs- och hagmarker. Nedanför dessa flyter Jumkilsån fram och skär en djup ravin i de mäktiga lerlagren. Ravinen har mestadels karaktär av öppen betesmark. Strax söder om Lilla Nyåker mottar ån sitt största tillflöde, Bältingeån, för att efter ytterligare ett antal kilometer förena sig med Fyrisån. Ett större fornlämningsrikt skogsparti skiljer slätten från den centrala odlingsbygden i Börje i sydväst. I områdets nordvästra del blir landskapet mera kuperat med större sammanhängande höjdparter samtidigt som dalgångslandskapet utmed Jumkilsån får en mera sluten karaktär. På jordbrukslätten anas åarna genom uppstickande vegetation och i det öppna landskapet framträder byarna på långa höjder som rödfärgade bebyggelsesamlingar.

Dagens brukande

Uppsalaslätten är sedan långt tillbaka känd för sin bördiga jordbruksmark. Området utgör alltjämt en levande jordbruksbygd med djurhållning utmed åarna som bidrar till ett att haglandskapet bevarat sin hävdade karaktär i de slingrande ådalarna. Kyrkorna och kyrkomiljöerna används fortfarande för sitt ursprungliga ändamål. Ulva kvarn är ett omtyckt utflyktsmål både för kvarnmiljön och den intilliggande hantverksbyn med konsthantverkare, butiker, restaurang och café.

Dagens bebyggelsestruktur

Inom området finns tre kyrkor, samtliga uppförda vid 1300-talets början.

Börje kyrka

Börje kyrka ligger på en mindre höjd i det öppna odlingslandskapet. Kyrkan är uppförd av gråsten och har ett för den uppländska landsbygden typiskt form med rektangulärt långhus, smalare korparti, utbyggd sakristia och ett vapenhus från 1400-talet. Klockstapeln står på en kulle söder om landsvägen, mitt emot kyrkan. Den byggdes vid mitten av 1700-talet och har en välbevarad utformning av ett för Uppland ovanligt slag. Taket har karnisformad profil och är täckt med falsad skivplåt, det kröns av en liten lanternin med plåttäckt huv. Kyrkogården har trädkrans, kallmurade setnmurar och gjutjärnsgrindar vid entréerna. I kyrkan närhet ligger den gamla prästgården med flera byggnader från 1700-talet. Huvudbyggnaden från 1785 har sexdelad plan och ett valmat brutet tak. Den flankeras av en bostadsflygel i två våningar samt

en brygg- och bostadshuslänga av ålderdomlig karaktär. Till kyrkomiljön hör också klockstapeln och skolan från 1905 söder om kyrkogården. Kyrkan och dess närliggande omgivning har karaktär av sockencentrum med lång kontinuitet.

Jumkils kyrka

Jumkils kyrka ligger vid Jumkilsån på en höjd sydväst om den branta åravinen. Kyrkan har en liknande karaktär och historia som Börje kyrka. Kyrkan byggdes under 1300-talets första hälft i gråsten. Sakristian i norr uppfördes strax efter salkyrkan och gavs en mycket exklusiv utformning i tegel med putsade blinderingar. Sakristian har två rum vilket är ovanligt. Det ena rummet är välvt med kryssvalv, och det andra mindre rummet med tunnvalv. Vapenhuset är byggt omkring 1500 i gråsten med gavelröste i tegel, försett med en portal i tegel. Koret har välbevarade målningar trots att de tidigare varit överkalkade, målningarna har tillskrivits kretsen kring Albertus Pictor. Öster om kyrkan ligger skolan med ett äldre skolhus från 1911, senare ombyggt. I söder står den spånklädda klockarbostaden från 1700-talet, nära intill ligger församlingshemmet inrymt i den gamla klockarbostaden. Ytterligare en bit bort ligger komministergården med bl.a. en välbevarad äldre parstuga. Kyrkan och dess närmsta omgivning har karaktär av gammalt sockencentrum.

Åkerby kyrka

Åkerby kyrka ligger mitt i det öppna odlingslandskapet på den platta Uppsalaslätten. Enligt traditionen är kyrkan uppförd vid 1300-talets början under kyrkoherde Ingevaldus tid. Kyrkan med sitt medeltida långhus fick sitt nuvarande utseende under det tidiga 1800-talet och utgör idag exempel på hur en medeltida sockenkyrka kunde byggas om i nyklassicistisk stil. Anledningen till ombyggnationen var det dåliga skick som kyrkan befann sig i. Kyrkogården är liten och har inga sentida utvidgningar, den omges av en kallmurad gråstensmur med en påkostad nyklassicistisk portik i väster, och delvis av en trädkrans av lövträd. Söder om kyrktornet står två runstenar uppställda, de var tidigare inmurade i kyrkväggarna. Den gamla landsvägssträckningen mot Östervåla-Gysinge löper parallellt med kyrkogårdens södra sida. I äldre tid låg kyrkan isolerad på slätten men omkring sekelskiftet 1900 växte ett litet samhälle fram i kyrkans närhet. Sedan skolhuset i slutet av 1800-talet uppförts i öster om kyrkogården byggdes bl.a. lanthandel, ordenshus och baptistkapell samt flera bostadshus, vilka fortfarande är bevarade.

På den öppna flacka lerslätten ligger bebyggelsen väl samlad i byar. Byarna ligger lågt i ånära lägen omgivna av åkermark. Bara några enstaka gårdar som flyttades ut vid laga skiftet bryter detta mönster. I områdets nordvästra del blir landskapet mera kuperat och dalgångslandskapet utmed Jumkilsån blir mer slutet. Byarna och gårdarna ligger här i höjdläge utmed dalgångens sidor. Flera av områdets byar fick sannolikt redan under medeltiden den radbystruktur som ännu finns bevarad i deras bytomter, t.ex. Hjälmssta by. Andra välbevarade byar är bl.a. Söderby, Sylta, Tuna, Äskelunda, Altuna, Tisby och Nyby. Inom området har de allra flesta byarna en välbevarad bystruktur, med ett i många fall varierat byggnadsbestånd. Forkarby är den största byn, belägen på en svag höjdrygg mitt på den öppna slätten. Vid laga skifte hade Forkarby 27 gårdar och var då en tåbunden dubbel radby, d.v.s. hade en ringgata som löpte runt hela bytomten. Av den äldre bebyggelsen kvarstår bara några få hus, men den gamla strukturen är bibehållen. Sundbro, belägen vid Tunabäckens sammanflöde med Bålingeån utgör än idag en väl sammanhållen bymiljö med faluröd bebyggelse från 1800-talets senare hälft och början av 1900-talet.

Utmed vattendragen har flera kvarnar funnits i äldre tider. Den idag mest välbevarade och intressanta anläggningen är Ulva intill Fyrisån där en kvarn funnits sedan 1300-talet, belägen vid ett gammalt vadställe över Fyrisån. Under medeltiden var domkyrkan ägare till en kvarn och under 1500-talet ägde även kronan kvarnar i Ulva. Kvarnarna hade förhållandevis stor

betydelse och finns ofta omnämnda i äldre handlingar. Den nuvarande kvarnbyggnaden i sten och brutet tak är byggd 1760.

Inom området finns även ett antal mindre herrgårdar, Hässelby och Brunnby i Börje socken som tillkom på 1600-talet, Agersta i Jumkils socken som tillkom på 1800-talet och Vallhov i Jumkils socken som ligger precis utanför riksintresseområdets gräns.

Historiska skikt/ Områdesbeskrivning

Bronsålder

De äldsta bosättningarna inom området daterar sig till bronsålder och ligger framför allt utmed Jumkilsåns södra sida som kantas av en mjukt kuperad, höglänt moränmark. En höjdrygg nordost om Jumkilsån från Kättslinge till Söderby-Berga visar också upp fornlämningar från bronsålder. Vi denna tid var slätten nedanför och fjärd och Jumkilsån hade mer karaktären av en smal havsvik. I området finns ett tiotal, rumsligt sammanhållna fornlämningskomplex som daterar sig till bronsålder. De återfinns vid Tuna-Agersta, Kättslinge, Holmsta, Altuna, Kättinge-Klinta, Hörnbo, Börje, Broby, Hässelby och Söderby-Berga. De omfattar boplatslämningar såsom skärvtenshögar, röjda ytor, terrasserade ytor, Brobyhus, stensättningar, rösen och hållristningar. Tillsammans speglar lämningarna ett brett spektrum av bronsålderns samhälle och hör företrädesvis hemma i yngre bronsålder, 1000–500 f. Kr.

Flera av miljöerna omfattar ett mycket stort antal fornlämningar, bl.a. uppvisar många av platserna mer än ett tjugotal skärvtenshögar. Broby i Börje intar en särställning genom sitt stora antal lämningar från bronsåldern, där det finns skärvtenshögar, gravar och husgrundsterrasser samt odlingsytor. Utöver dessa sedvanliga lämningar förekommer en form av kulthus/gravhus som fått namn efter denna plats och därför kallas för Brobyhus. Arkeologiska undersökningar har visat på ett omfattande boplatsoområde med betydande bronsantverk vid Broby. Till fornlämningsområdet hör även flera stora högar och det finns uppgifter om ytterligare som nu odlats bort. Om det rör sig om högar från bronsålder eller från yngre järnålder är dock ovisst.

Järnålder

Under järnåldern ledde landhöjningen till en omfattande arealökning av strandängar genom att slättoområdena mellan Bälinge och Broby torrlades och koloniserades. Bebyggelsen håller sig dock till ungefär de områden som var bebodda redan under bronsålder. Som nya bebyggelseplatser framträder flera platser med – sta namn, Målsta, Trysta, Kroksta, Hjälmssta men också Tuna, Äskelunda, Sundbro, Åkerby och Ekeby är platser där fornlämningsbilden visar på lämningar från järnåldern med enstaka nedslag av bronsålderslämningar.

För att binda samman gårdarna med varandra växer det fram ett vitt förgrenat vägnät över slätten och utmed sidorna av Jumkilsån. Som en del av dessa vägar uppstår ett antal vadplatser. Utmed vägarna står det runstenar och invid många av vadplatserna ligger det gravfält från yngre järnålder. Runstenarna och gravfälten visar tydligt på vägarnas betydelse under yngre järnålder.

Tuna i den östra delen har ett namn som anger att platsen haft en särskild roll under yngre järnålder och fungerat som ett administrativt centrum under förhistorisk tid.

Medeltid

I tidig medeltid sker stora förändringar med sockenbildning, bybildningar och uppförandet av kyrkor. Inom riksintresseområdet finns tre kyrkor, Jumkil, Åkerby och Börje kyrka. Alla är de uppförda i början av 1300-talet. Uppsalaslätten har varit en utpräglad jordbruksbygd och utmed åarna i området har det etablerats kvarnar redan under medeltid. Ulva kvarn är en av de kvarnar som kan beläggas i källmaterialet och som går tillbaks till mitten av 1300-talet.

Ytterligare kvarnar i området finns vid Vallhov och Nyåker, när de anläggs är dock oklart. Flera av områdets byar fick sannolikt redan under medeltiden den radbystruktur som ännu finns bevarad i deras bytomter, t.ex. Hjälmssta by.

Nyare tid

De stora slättområdena fick tidigt en hög uppodlingsgrad vad gäller åkermarken. Detta framtvängde i flera fall redan under medeltiden en geometrisk reglering av byarnas odlingsmarker. Därefter har det genomförts storskifte och senare laga skifte. Skiftena har format dagens jordbrukslandskap med stora täckdikade åkrar i ett stycke avgränsade av glest liggande diken. Hela området är idag uppodlat.

Under 1740-talet införde Carl von Linné uppskattade exkursioner i sin undervisning, *Herbationes Upsalienses*. Årets sista exkursion lades i trakterna runt Jumkil för att visa de stora skogarna, myrslåttern och rikkärren. För att komma till Jumkil lejde Linné hästar och kärror från Jumkils socken. Universitetsföljet for iväg till Jumkils kyrka, där de övernattade i gårdarna runt kyrkan.

Historiska näringar

Jordbruksbygd och kvarnar utmed områdets åar.

Kommunikation

Ett ålderdomligt vägnät kantat av flera runstenar knyter samman byar och medeltida kyrkor. Vid Sundbro markerar två runstenar troligen en forntida bro utmed en väg mot Söderby. På samma sätt kan de två runstenarna vid Äskelunda ha hört samma med en bro. Namn som Gesvad och Ulva vid Fyrisån antyder forntida vadställen liksom Löpsbron vid Jumkilsån med ett flertal hålvägar i åravinen. Riksvägen utmed Jumkilsån fick en ny sträckning under 1960-talet. Den äldre vägen har sedan dess delvis bortodlats men finns i behåll mellan Åkerby kyrka och Kroksta. Utmed denna sträcka finns en milsten från 1700-talet bevarad. På södra sidan av Jumkilsån löper en gammal terränganpassad väg, från vilken man har god överblick över slättbygden. Utmed återfinns förhistoriska gravar och gravfält samt runstenar vilka berättar att vägen varit i bruk sedan minst järnålder.

Makt och samhällsfunktioner

Broby kan utifrån fornlämningsbilderna antas ha varit en centralplats under bronsåldern. Tuna antas ha haft en administrativ funktion under yngre järnålder. I området finns också tre sockencentrum vid Börje, Åkerby och Jumkil. Vid dessa har det funnits fattigstugor och skolhus.

Visuella/ historiska samband och koppling till naturgeografi

När man färdas genom området blir vägnätets historiska ursprung tydligt genom de runstenar, gravfält och byar som passerar utmed vägen. Fornlämningarna återfinns framför allt på södra sidan av Jumkilsån på avsatser och mjuka sluttningar ner mot den forna havsviken.

Referenser

- Bygd att vårda. Kulturmiljöer i Uppsala kommun. Del 4 Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län. Uppsala 1984
- Jumkilsvandringen – en av åtta Linnéstigar. Informationsbroschyr från Uppsala kommun
- Vård- och underhållsplan, Börje kyrka, Uppsala län. 2007-12-10
- Vård- och underhållsplan, Jumkils kyrka, Uppsala län. 2007-12-10
- Vård- och underhållsplan, Åkerby kyrka, Uppsala län. 2007-12-10